

УДК 342.9:639.3(091)

ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ ДЕРЖАВНОЇ І ПРАВОВОЇ ПОЛІТИКИ У СФЕРІ ОХОРОНИ РИБНИХ РЕСУРСІВ

**Ю.Г. ПРОЦАН, здобувач¹,
Національний університет біоресурсів
і природокористування України**

У роботі досліджуються питання становлення і розвитку державної і правової політики у сфері охорони рибних ресурсів на початок XVIII ст., що при формуванні законодавства України надасть можливість оцінити потенціал культурного і соціального розвитку країни на даному етапі розвитку державності та законодавства, а також культури використання природних ресурсів, до яких входить і використання та збереження рибних ресурсів що з кожним роком все більше мають значення для громадян України.

Держава, влада, управління, риба, рибальство, законодавство, охорона, власність, обов'язки, відповідальність, судочинство, відшкодування збитків.

Німецький вчений Ю. Борхардт зазначав, що історія є соціальною наукою, яка дає можливість надавати знання, що можуть бути застосовані для практичних цілей. При цьому вивчати історію потрібно у душі, вільному від партійних пристрастей, забобонів і упереджених ідей [1, с. 3, 4].

Мета статті полягає у дослідженні історичних, політичних, економічних і соціокультурних процесів, які супроводжували етапи становлення і розвитку державної і правової політики у сфері охорони рибних ресурсів на території Росії та України на початок XIX століття.

Риба з давніх часів традиційно була важливим джерелом харчування людини, що протягом багатьох сторіч стимулювало її до вдосконалювання знарядь лову, способів вилову, обумовлювало потребу вдосконалення форм і методів правового регулювання охорони рибних ресурсів.

Законодавство Стародавньої Русі (IX–XII ст.) [2, с. 219, 364, 372] щодо охорони рибних ресурсів обмежується незначними посиланнями у Смоленській уставній та Псковській Судній грамотах. Так, Смоленська грамота містить положення щодо наділення церковних інституцій сільськогосподарськими землями та озерами для лову риби. Псковська грамота побічно торкається зазначених питань, оскільки йдеться, наприклад, про: право государя відпускати (дати отрок) ізорнику (вільна

¹ Науковий керівник – доктор юридичних наук, професор П.В. Діхтієвський

людина, що працює у сільському господарстві свого государя), городника, кочетника (рибалка) тільки у Пилипів день (тобто 14 листопада за старим стилем); втрату государем чверті врожаю, частини городньої продукції або частини рибальського улову у випадку заперечення отроку зазначеними особами, які присягнули у своїй правоті («правду дали»); встановлення заборони на продаж землі, рибальської ділянки та іншого майна, яке було отримано як «кормля» (користування річчю, майном) за «рукописанием» (заповітом).

Російський дослідник В.В. Соколов вважає, що у Московській державі (XV–XVII ст.) здійснювались природоохоронні заходи [3, с. 19–22]. На початковому етапі розвитку Московського царства, як зазначає автор, саме практика вирішення тих або інших прав володіння на окремі землі, промисли тією чи іншою мірою (як правило, досить обмеженою) включала й природоохоронні аспекти. В.В. Соколов зазначає, що з погляду природоохоронних функцій державного управління, з розпадом Київської держави, основний акцент перейшов від проблеми збереження хутрового звіра, бортництва і т.д. до права власності на промисли, землі тощо.

На думку науковця, здійснення природоохоронних заходів підтверджується низкою історичних документів. Так, уставною грамотою Костянтинівському монастиреві 1391 р. великий князь Василь Дмитрович забороняв своїм рибалкам ловити рибу в монастирських озерах. У заповідній грамоті великого князя Василя Васильовича митрополиту Іоні (середина XV ст.) підтверджувалося право Білоозерського Воскресенського Череповецького монастиря володіти Святоозерцом у Луховці Владимирському: «И князь великий не велел в том Святеозерце своим рыболовам да и всем луховшанам ловли деяти, ни вступатись в него ничем». В.В. Соколов пише, що природоохоронні функції здійснювались багатьма наказами, що так чи інакше стосувалися природокористування. У їхньому числі були обласні накази, що управляли справами великих регіонів – України, Сибіру, Казані і т.д. Сюди ж входила й група адміністративних і поліцейсько-судових наказів – Чолобитний, Московський, Владимирський. Як зазначає автор, частіше до питань користування об'єктами довкілля мали відношення структури місцевих органів влади в особі воєводи чи городничого. Вони могли розглядати дрібні претензії землекористувачів, власників виділених для промислів ділянок і т.д. Саме цьому ешелону управління нерідко були адресовані окремі вказівки, що надсилалися столичними наказами. На підставі грамоти нижегородського князя Бориса Костянтиновича 1395 р. Спаско-Благовіщенському монастирю дозволялося: «по реке Суре и по озерам рыбу ловить и всякими угоды владети..., а опишные люди у них в те рыбные ловли и в бобровые гоны и по всякие угоды не вступаются никто ничем». Дмитровський князь Петро Дмитрович подарував Троїце-Сергієвому монастирю в 1423 р. у своїй вотчині: «в Воре на реке на Воре ж омут Тереновский... и от реки от Талицы до Лепетни рыбы ловити и бобры ловити а мои рыболове и мои бобровницы ту де на меня рыбу не ловят,

ни бобров». У середині XV ст. білозерський князь Михайло Андрійович подарував Кирилову монастирю монопольне право рибного лову в Уломському озері. В усіх цих грамотах права на рибальство підкріплювалися заборонами верховного сюзерена використовувати природні багатства іншими особами. Надання особливих прав на промисел звіра й риби ставало могутнім фактором зміцнення влади самих московських великих князів. В.В. Соколов констатує, що завдяки численності водоймищ і різноманітних порід риби довгий час не існувало потреби в спеціальних заходах правового захисту рибних ресурсів [3, с. 35].

Звернемось до положень «Соборного уложення» – збірника правових актів, що набрав чинності в 1649 р. [4, с. 6–9]. Збірник складався з 25 глав і 967 статей. Як зазначав В.М. Грибовський, його зміст фактично обумовлював питання функцій державного управління, оскільки ними були закріплені норми державного права, питання судоустрою і судочинства, норми речового й кримінального права, а також опис статусу різних станів: селян, посадських людей, стрільців, козаків.

Що стосується безпосередньо правового регулювання Уложенням охорони рибних ресурсів, то главою X («О судах») були встановлені загальні положення щодо природоохоронних заходів. Наводимо мовою оригіналу: «Такоже и тем людем, чей тот лес, чюжим бортным ужомем, и рыбными ловлями, и санными покосами, насильством не владети, и в те угодыя не вступатся никоторыми делы» (ст. 239); «А будет кто в своем лесу чюжия озера выловит, или санныя покосы покосит насильством, и в том на него будут челобитчики, и с суда про то сыщется допряма, и на нем велети исцу убытки доправити по соску» (ст. 242). Статтею 90 (Глава XXI «О розбойных и о татиных делех») встановлювалась відповідальність за недозволену рибалку (браконьєрство): «А будет кто у кого татиным обычаем выловит ис пруда или из саду рыбу, и того татя изымают с поличным, а сыщется про то вправду, что он покрал впервые, и такова бити батоги, а будет вдругие тот же с поличным изыман будет, и такова за такую вину бити кнутом, а будет в третьие тот же изыман будет с поличным, а поличное и гривны не стоит, и такова казнити отрезати ухо». Через 20 років, тобто в 1669 р., за лов риби в чужому ставку покарання було посилено – винній особі відсікалася ліва кисть руки [5, с. 18].

Зі змісту ст. 18 (Глава IX «О мытах и о перевозех, и о мостах») вбачається: «А будет кто на такой реке плотину и зделает, и ему у той плотины для судового ходу зделати ворота, чтобы теми ворота мочно было судам ходити. Также на которых реках зделаны будут по старине, а не внов езы для рыбных ловли, а судовой ход тою рекою бывает же, и на тех езах для судового ходу делати ворота же, а наглухо тех езов через такие реки городити не велеть для того, чтобы судового ходу не переняти, а мытов бы на тех новых езах и на прудах и на плотинах отнюд не было» (езы – перегородка на річці або в ставку для лову риби).

З огляду на зазначене варто навести деякі факти звіту дипломатичної місії Джильса Флетчера англійській королеві Єлизаветі про

перебування у Росії у 1588 р. [6, с. 52]: існуючий у Росії спосіб правління є тиранічним, оскільки всі його дії направлені на користь одного царя, до того ж варварським способом. Зокрема, це вбачається з встановленого порядку судочинства, який характеризується відсутністю письмових законів, якими б мали користуватися судді, щоб визнати справу «правою або неправою». У якості закону – воля царя, суддів та інших службовців.

Д.І. Яворницький (Еварницький) у праці «Історія запорізьких козаків» [7] писав, що з усіх промислів у запорізьких козаків, безумовно, найрозвинутішим було рибальство. Воно здійснювалося шляхом загачування камінням всієї ріки [7, с. 285]. Головними знаряддями рибальства, як зазначає автор, були неводи, косяки, мережі, самолови, звичайні малі й великі рибальські сіті. Ловили одночасно і велику, і дрібну рибу [7, с. 287].

Надзвичайно докладним та таким, що ґрунтується на документах Центрального державного історичного архіву України (далі – ЦДІА) є дослідження В.О. Голобуцького щодо стану охорони рибних ресурсів у Запорізькій Січі [8]. Основним знаряддям ловіння риби на запорізьких промислах за часів Нової Січі були невід, косяк, ятір, мережа й самолов. Невід являв собою величезну сітку завдовжки близько 200 сажнів (400 м) і більше. Разом з мотузками, прив'язаними до обох його кінців, довжина неводу сягала близько 600 метрів. Невід був головним знаряддям ловіння на великому промислі [8, с. 264]. Більш того, місця лову (гард) облаштовувались таким чином, що риба потрапляла у пастку, оскільки створювалась гребля внаслідок загачування ріки великим і малим камінням, палями і тином [8, с. 262, 263]. Для охорони промислів та для приборкання їх робітників (тобто для захисту інтересів старшини та «односумів») з Січі висилались окремі великі команди «для охорони оного и поимки воров, також для порядочности между рыболовами и козаками» [8, с. 262] («односуми» – члени рибного підприємства з числа заможних «козаків-господарів»).

З боку козацтва здійснювалися деякі епізодичні «природоохоронні» заходи, які, на нашу думку, не можна вважати такими, що можуть свідчити про цілеспрямовану природоохоронну, в тому числі й правотворчу діяльність представницьких інституцій держави. Наприклад, у травні 1654 р. Б. Хмельницький відповідно до скарги «велебного в бозі господина отца» Клементія Старушевича у листі наказував київському полковнику карати «свавільників, що виловлюють рибу в урочищах Видубецького монастиря» [9, с. 352]. Інші відомості свідчать, що без відома Коша або місцевої старшини заборонялося ловити рибу в річці Самарі («никому без ведома Коша риби в Самарі ловить не допускать...») [10, с. 78.]. Тобто, заборона мала на увазі захист інтересів старшини та «односумів», про що зазначалося вище.

У XVII–XVIII ст. ст. українські землі входили до складу Великого князівства Литовського, яке сучасники називали Литовсько-Руською державою. Ця обставина суттєво вплинула на розвиток правової культури українського, литовського, білоруського й російського народів. Зазначимо,

що з 80-х років XVI ст. на значній території України діяли природоохоронні артикули Литовського статуту 1588 року Статут мав чинність упродовж до набрання чинності «Зводу законів Російської імперії» (20–30 рр. XIX ст.) [11, с. 5, 6]. Питанням охорони об'єктів довкілля присвячено розділ X Статуту (Арт 1–18: про пущі, про лови, про дерево бортне, про озера і сіножаті). Так само, як і в «Руській Правді», відповідно до народних звичаїв і моралі, Статут вважав крадіжкою, а також гріхом взяти те, до чого була докладена людська праця: фрукти з дерева в саду, рибу з сажовки і запруды тощо. Зовсім іншим було ставлення до тих об'єктів, задля яких не було докладено людських зусиль: до дерев у лісі, риби з річки, птахів на озерах тощо. *Заволодіння ними без дозволу власника не розцінювалося як крадіжка*. Полювання у чужих землях на звірів і диких птахів визначались як делікти. Так само визначені деліктами лов риби в чужих озерах, скошення сіна в чужій сіножаті (арт. 4) [11, с. 474]. Арт. 7 гл. X регулював питання, які виникають при відшкодуванні збитків, спричинених вибранням риби з чужого озера, ставу чи сажовки, знищенням загиби або спаленням млина. Потерпілому сплачувався штраф у дванадцять гривень і відшкодовувалися заподіяні збитки [11, с. 475–476]. Як ми вбачаємо, Статут не охоплює повною мірою питань, що були обумовлені Соборним уложенням стосовно охорони рибних ресурсів.

Після поширення на Україну в 1840–1842 рр. дії Зводу законів Російської імперії, про кодекс українського права 1743 р., яким є «Права, за якими судиться малоросійський народ» поступово забули [12, с. VII]. З 1804 по 1807 рр. здійснюється кодифікація «малоросійського права», фактичним виконавцем якої став надвірний радник Ф. Давидович. У роботі «Зібрання малоросійських прав» [13, с. 327] він використав «Права, за якими судиться малоросійський народ» (1743 р.), російський переклад Литовського статуту, Екстракт малоросійських прав 1767 р., Екстракт з указів, інструкцій і установлень 1786 р. та переклади Магдебурзького права і Саксонського зерцала.

Звернемось до деяких положень статті «О непозволенных деянияхъ, и о проистекающихъ изъ того правах и обязанностяхъ» «Зібрання малоросійських прав» (мовою оригіналу): «Естьли бы кто у кого в озере, пруде, либо в садке рыбу выловилъ, ... таковой долженъ обиженному за насиліе уплатить двенадцать рублей и убытокъ наградить» (§ 1) [13, с. 111]; «Кто выловить рыбу въ чужихъ озерахъ, находящихся въ его пуще, тотъ повиненъ хозяину озера платить за насиліе и за рыбу столько, сколько въ ней убытка хозяинъ подъ присягою покажетъ» (§ 16) [13, с. 116]; «Въ чужой воде кто бы рыбу ловилъ, то долженъ три шеляги заплатить и убытокъ наградить» (§ 17) [13, с. 116]; «Когда кто рубить чужое дерево, чужую траву косит, или въ чужихъ водахъ рыбу ловить, тотъ долженъ заплатить штрафу три шеляга и убытокъ наградить по правамъ» (§ 21) [13, с. 117]; «Кто бы на войне будучи, или въ пути къ войску, или же изъ войска возвращаясь, ... рыбу

въ ставахъ и сажалкахъ выловиль, и каковы бы то ни были убытки поделалъ, ... а за насиліе и убытки и за каждое порознь заплатитъ должень изъ имения своего движимаго и недвижимаго. Буди же бы не ранилъ, не убилъ и никакого побою не учинилъ, а только взялъ что, или убытокъ какой зделалъ, то за доказательствомъ, повинень обиженного удовлетворить» (§ 175) [13, с. 154]; «Кто имеетъ озера, ... въ пуще казенной и другой, какова-либо владельца, тотъ волень ехать къ своимъ озерамъ съ неводом...» (§ 11) [13, с. 173]; «На рекахъ портовых и на техъ, на которыхъ портъ можетъ быть, не должень никто становъ рыболовныхъ новыхъ занимать, и плотинъ делать для препятствія порту и спуску судовъ. А естли бы кто занял то место свободное для порту оставить должен, такъ же и рыболовные езы на рекахъ портовыхъ, там где оныя издавна были, кто бы ставиль, то должень оставить место такъ довольное, чтобъ езом или гатью никому убытка не зделалъ» (§ 20) [13, с. 176]; «Буде где река граничитъ имения, или чей грунтъ, поля, сенокосы, леса къ реке прилеглые, то всякъ отъ берега своего до половины реки можетъ пользоваться, но въ которыхъ местахъ на такихъ совокупно владеемыхъ рекахъ издавна донине было обыкновеніе ставить рыболовные езы, закоты и сети, таковое обыкновеніе и впредь должно быть.....» (§ 20) [13, с. 177]; «Естли кто реку перекопаетъ нарочно для убытка соседу своему и за то бывъ въ судъ позванъ найдется виновнымъ, то должень по приговору суда реку по прежнему устроить, а истцу за насиліе 12 ру. заплатитъ такъ какъ бы межу испортилъ, и за все убытки, которые истецъ не корытуясь тою рекою понесетъ, наградитъ по разсмотренію» (§25) [13, с. 178]; «Дикіе звери, птицы, рыбы и протчее что на земле и въ воде водится, бывають тотчасъ по праву всенародному собственными того, кто ихъ поймаетъ; ибо что прежде не было ничье по самой природе, то собственнымъ будетъ того, кто напередъ его изловить» (§110) [13, с. 207].

Глава XVIII непосредственно посвящена правилам рыбальства (§§ 118–120) [13, с. 208]. Так, «Река текущая есть и должна быть общая и вольная всякому для рыбной ловли, и рыболовамъ свободно употреблять берега столько, сколько можно изъ судна однимъ шагомъ занять. Надлежитъ разуметь о водахъ и рекахъ, въ которые рыба можетъ беспрепятственно входить и выходить, что ловивший въ нихъ перее рыбу, не можетъ той ловли возбранять другимъ, разве бы оною рекою и ловлею рыбною владелъ беспрепятственно чрезъ тридцать летъ. Вода же и берегъ рыболовамъ должны быть общіе и свободные ... Кто выловитъ рыбу въ чужихъ озерахъ тотъ повинень хозяину озера заплатить за насиліе и за рибу по присяжному показанію его о убытке, см. § 16 въ отд. о непозвол. деяніяхъ».

З огляду на зазначене є сенс звернутись до праці В.І. Вешнякова «Рыболовство и законодательство» [14], в якій здійснюється аналіз давніх правових актів зарубіжних країн у сфері охорони рибних ресурсів. Зокрема, у вестготському уложенні германців V ст. вже була стаття, яка

регламентувала заборону встановлення заколів (закол – пристрій, що перешкоджає вільному ходу риби) [14, с. 384]; в 1030 р. шотландські барони встановили правило, згідно з яким заборонялось здійснювати лов виводків лосося, а лов великих особин був обмежений певним терміном [14, с. 311, 312]; у Франції декретом Пилипа Красивого 1312 р. було визначено, при якому розмірі риба може бути предметом лову, а також був встановлений заборонний час для лову риби з половини квітня до половини травня; інший декрет Пилипа Красивого 1317 р. встановлював величину розміру гнізда мережі [14, с. 335]; у венеціанській республіці діяв декрет від 13 серпня 1314 р., який детально регламентував питання рибальства, рибництва та охорони рибних ресурсів у лагунах [14, с. 411] тощо. Автор слушно зазначає, що рибальство ніколи не може досягти справжніх успіхів, якщо його не будуть охороняти, заохочувати і підтримувати з боку уряду [14, с. 310].

З огляду на вищевикладене є підстави зробити висновок, що здійснення природоохоронних заходів в Україні на початку XVIII ст. унеможлиблювалось внаслідок суспільно-побутового розвитку Київської Русі, який поєднуючи релігійні мотиви, народні традиції тощо ґрунтувався на баченні, що заволодіння об'єктами навколишнього природного середовища (дерева у лісі, риба у річці, птахи на озерах тощо), задля яких не докладалось людських зусиль, не могло розцінюватись як крадіжка. Норми правових актів, які передбачали передусім захист прав власності заможних, не були спроможні сприяти охороні об'єктів навколишнього природного середовища.

Не зважаючи на позитивну характеристику норм «Зібрання малоросійських прав» варто зазначити, що їх розробка здійснювалась без урахування досвіду розвинених зарубіжних країн. Зауважимо, що аналогічне ставлення простежується й сьогодні, оскільки в адміністративно-правовій науці України домінує точка зору, згідно з якою науково-правові концепції, що покладені в основу адміністративно-правового регулювання в зарубіжних країнах, не можуть бути запозичені для використання в нормотворчій діяльності в Україні.

Список літератури:

1. Борхардт Ю. Экономическая история Германии / Ю. Борхардт ; [пер. с нем. С.Т. Вольского]. – Л. : Издательское товарищество «Книга», 1924. – Ч. 2. – 270 с.
2. Российское законодательство X–XX веков : в 9 т. – М. : Юрид. лит., 1984. – Т. 1. Законодательство Древней Руси. – 432 с.
3. Соколов В.В. Очерки истории государственных структур природопользования и охраны природы России с древности и до настоящего времени / В.В. Соколов. – СПб. : Изд. РГГМУ, 2007. – 304 с.
4. Грибовский В.М. Государственное устройство и управление Российской империи : из лекций по русскому государственному и административному праву / В.М. Грибовский. – Одесса : Тип. «Техник», 1912. – 268 с.

5. Булгаков М.Б. Ялбулганов А.А. Российское природоохранное законодательство XI – нач. XX вв. / М.Б. Булгаков. – М. : Издательство «ЛЕГАТ», 1997. – 83 с.
6. Флетчер Д. О государстве русском, или образ правления русского царя (обыкновенно называемого царем московским): С описанием нравов и обычаев жителей этой страны. 3-е изд. / Д. Флетчер. – СПб. : Изд. А.С. Суворина, 1906. – 138 с.
7. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків : у 3 т. ; пер. з рос. І.І. Сварника / Д.І. Яворницький. – Львів : Світ, 1990. – Т.1. – 319 с.: іл. – Бібліогр. в підрядк. приміт.
8. Голобуцький В.О. Запорізька січ в останні часи свого існування 1734–1775 / В.О. Голобуцький. – К. : Видавництво Академії наук Української РСР, 1961. – 415 с.
9. Документи Богдана Хмельницького. 1648–1657 / упоряд: І. Крип'якевич та І. Бутич. – К. : Вид-во АН УРСР, 1961. – 740 с.
10. Гісцова Л.З. «Щоб защадьєвши леса...можно било і напредкы чем корыстоватись» / Л.З. Гісцова // Архіви України. – 1991. – № 5–6.
11. Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. – Т. III. Статут Великого князівства Литовського 1588 року : у 2 кн. – Одеса : Юридична література, 2004. – Кн. 2. – 588 с.
12. Права, за якими судиться малоросійський народ 1743. Пам'ятки політико-правової культури України / відповідальний редактор та автор передмови академік НАН України Ю. С. Шемшученко. – К. : Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 1997. – 547 с.
13. Кобилецький М.М. Магдебурзьке право в Україні: (XVI – перша половина XIX ст.): іст. – прав. дослідження / М.М. Кобилецький. – Л. : ПАІС, 2008. – 405 с.
14. Вешняков В.И. Рыболовство и законодательство / В.И. Вешняков. – С.-Петербург : Типографія Тренкс и Фюсно, 1894. – 780 с.

В работе исследуются вопросы становления и развития государственной и правовой политики в сфере охраны рыбных ресурсов на начало XVIII ст.

Государство, власть, управление, рыба, рыболовство, законодательство, охрана, собственность, обязанности, ответственность, судопроизводство, возмещение ущерба

The article examines the issues of formation and development of the state and legal policy in the field of fisheries resources at the beginning of the XVIII century.

State, power, control, fish, fishing, law, security, property, obligations, responsibilities, proceedings, compensation.